

Barbara Grabka <https://orcid.org/0000-0002-8871-7414>

Instytut Języka Polskiego PAN, al. Mickiewicza 31, 31–120 Kraków, e-mail: barbara.grabka@ijppan.pl

SŁOWNICTWO ZWIĄZANE Z OBRZĘDOWOŚCIĄ ROKU KOŚCIELNEGO W *SŁOWNIKU GWAR LUBELSZCZYZNY* HALINY PELCOWEJ

VOCABULARY ASSOCIATED WITH CEREMONIES OF THE CHURCH YEAR
IN HALINA PELCOWA'S *DIALECT DICTIONARY OF THE LUBLIN REGION*

słowa kluczowe: słownictwo gwarowe, obrzędowość doroczna, zróżnicowanie kulturowe,
Lubelszczyzna (region)

Keywords: dialectal vocabulary, annual rituals, cultural diversity, the Lublin region

Streszczenie

Kultura materialna i duchowa oraz język, jego cechy fonetyczne, gramatyka, słownictwo, składają się na specyfikę Lubelszczyzny. Leksyka nazywająca święta, zwyczaje, obrzędy, rekwizyty, zgromadzona w X tomie *Słownika gwar Lubelszczyzny* Haliny Pelcowej utrwala obraz świata, często już minionego, i w ten sposób zachowuje go dla potomnych. Jest również wyznacznikiem różnorodności Lubelszczyzny.

Abstract

Material and spiritual culture as well as language with its phonetic traits, grammar, and vocabulary make up the specificity of the Lublin region. Lexis related to feasts, ceremonies, rites and paraphernalia aggregated in the 10th volume of Halina Pelcowa's *Dialect Dictionary of the Lublin Region* perpetuates an image of the world, oftentimes long gone, preserving it for the future generations. It is also a determinant of the Lublin's region diversity.

Język daje nam wgląd w kulturę narodów, regionów, grup społecznych. Odzwierciedlają się w nim różnice kulturowe i społeczne. W Konwencji UNESCO o ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego czytamy:

„Niematerialne dziedzictwo kulturowe” oznacza praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturową – które wspólnoty, grupy [...] uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego. [...] „Niematerialne dziedzictwo kulturowe” [...] przejawia się między innymi w następujących dziedzinach: a) tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego; [...] zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne [Konwencja 2003, s. 10039–10040].

Z kolei Stefan Czarnowski, socjolog, folklorysta, historyk kultury, konstatuje, że:

[...] kultura jest dobrem zbiorowym i zbiorowym dorobkiem, owocem twórczego i przetwórczego wysiłku niezliczonych pokoleń. [...] Jest nią całokształt zobiektywizowanych elementów dorobku społecznego, wspólnych szeregowi grup i z racji swej obiektywności ustalonych i zdolnych rozszerzać się przestrzennie [Czarnowski, 2005, s. 12].

W sferze dorocznej obrzędowości kościelnej na wsi następuje powolny zanik tradycyjnych zachowań i praktyk, zwłaszcza od okresu powojennego – w związku ze zmianami społecznymi, rozwojem komunikacji, techniki [Burszta, 1987, s. 195–198]. Odchodzą w niepamięć nazwy zwyczajów, obrzędów, ich uczestników, akcesoriów. Utrwalanie, zbieranie, dokumentowanie słownictwa związanego z tym działem kultury duchowej jest sprawą niezwykle ważną. Taki cel przyświecał prof. Halinie Pelcowej podczas Jej drogi naukowej. Owocem wieloletnich badań, poszukiwań jest między innymi dwunastotomowy *Słownik gwar Lubelszczyzny* [SGL], dzieło nie do przecenienia dla współczesnych i potomnych. Dziesiąty tom słownika gromadzi słownictwo dotyczące obrzędowości i obyczajowości ludowej. Podkreślić należy, że badaczka zna bardzo dobrze konteksty kulturowe zgromadzonego słownictwa. Cytaty, niejednokrotnie rozbudowane, przybliżają zwyczaje, obrzędy, wskazują na ich rolę, znaczenie, sens gestów, wiarę w ich magiczną siłę sprawczą.

Zwraca na to uwagę H. Pelcowa w monografii *Dziedzictwo leksykalne wyznacznikiem tożsamości regionu lubelskiego*. Czytamy w niej:

Uwzględniając fakt, że większość zasobu leksykalnego stanowią słowa dawne, czasem prawie zapomniane, należy pamiętać o ich wpisaniu w bogaty kontekst kulturowy i obyczajowy. Przywołanie szerokiego tła gwarowego pozwala uniknąć błędnego podawania

znaczeń szczególnie wtedy, gdy pojawiają się różnice konstrukcyjne czy zmiany znaczeniowe wyrazów. Musimy przy tym uwzględnić punkt widzenia mieszkańców wsi [Pelcowa, 2023, s. 23].

Słownictwo związane z obrzędowością roku kościelnego jest w dużej mierze słownictwem historycznym. Informatorzy, przywołując dawne zwyczaje, obrzędy, akcesoria, używają w swoich wypowiedziach czasu przeszłego, zdając sobie sprawę, że mówią już najczęściej o tym, co było, co minęło.

W artykule przedstawię leksykę związaną z obrzędowością roku kościelnego zgromadzoną w X tomie *Słownika gwar Lubelszczyzny* i na wybranych przykładach wskażę jej funkcję delimitującą, jeśli chodzi o zróżnicowanie językowe Lubelszczyzny. Najliczniejsze na Lubelszczyźnie jest słownictwo gwarowe związane z okresem od adwentu do zapustów, podobnie jak w gwarach innych regionów, np. Orawy, Podhala [Kąś, 2011; 2015–2019], czy ogólnie w gwarach polskich [Grabka, 2012, s. 21]. Z przywołanego tomu słownika wynotowano 511 haseł związanych z obrzędowością roku kościelnego.

W *Słowniku gwary orawskiej* Józefa Kąsia (liczącym ok. 28 000 haseł) interesujące nas tutaj słownictwo to ok. 200 haseł¹, w *Słowniku gwar Lubelszczyzny* H. Pelcowej (liczącym ok. 23 000 haseł) – ponad 500 haseł. Należy jednak zauważyć, że Lubelszczyzna jest regionem nieporównanie większym niż Orawa i zróżnicowanym językowo ze względu na swoją specyfikę. Jak pisze H. Pelcowa:

Lubelszczyzna [...] to region wielokulturowy, gwarowo niezwykle skomplikowany, na którym stykają się i łączą ze sobą dialekty i kultury, a współistnienie różnych cech językowych jest ściśle powiązane z procesami historycznymi, osadniczymi, narodowościowymi, ustrojowo-administracyjnymi, religijnymi, kulturowymi, co przekłada się na kontakt dialektu małopolskiego z mazowieckim oraz gwar polskich z ukraińskimi, tworząc ciekawą mozaikę różnorodnych form i wyrazów zarówno przeciwstawnych sobie geograficznie, jak i notowanych obocznie, często nawet z jednej wsi lub u tej samej osoby [Pelcowa, 2023, s. 13].

Wyekscerpowane ze *Słownika gwar Lubelszczyzny* słownictwo zostało zgromadzone w następujących grupach tematycznych²: okresy liturgiczne, kalendarzowe, święta, uroczystości; nabożeństwa, pieśni związane z kalendarzem

1 W *Słowniku gwary orawskiej* hasłami są formy fonetyczne leksemów, w *Słowniku gwar Lubelszczyzny* hasła mają postać taką, jaką miałyby w języku ogólnym. Niektóre cechy fonetyczne, które w słowniku J. Kąsia decydowałyby o hasle, tu pokazane są jako jeden z elementów hasła (np. *jadwent*, *jedwient* [SGL X, s. 48]), co pozwala tylko na przybliżone porównanie.

2 Grupy tematyczne są takie same jak w artykule: B. Grabka, *Słownictwo związane z obrzędowością roku kościelnego w „Słowniku gwary orawskiej” Józefa Kąsia* [Grabka, 2025]. Daje to możliwość

liturgicznym, zbiory tych pieśni; zwyczaje, ich uczestnicy, praktyki obrzędowe; rekwizyty, akcesoria, uroczysta kolacja wigilijna, pokarmy święcone w Wielką Sobotę, dary w obrzędowości dorocznej.

Okresy liturgiczne, kalendarzowe, święta, uroczystości:

adwent, agwent, filipówka (w Kościele prawosławnym), *przedgody, przedgody, niedziela adwentowa* // ³ *bogaty dzień* ('poranek Wigilii', 'dzień przed Wigilią'), *bogaty wieczór* ('dzień przed Wigilią'), *Wigilia, Wilija, Wilia, Kolęda* ('Wigilia'), *Boże Narodzenie, Święta, Święta Bożego Narodzenia, Godne Święta, Godnie Święta, Gody, Kolęda, Koladki, Rózdwo, Rozdżestwo* // *Święty Szczepan, Kolęda* // *święty tydzień, kolęda, rozdwanije święta, szczodre wieczory, szczodrotne dni, święte wieczory* ('okres od Bożego Narodzenia do Trzech Króli') // *bogaty wieczór* ('ostatni dzień starego roku'), *Nowy Rok* // *szczodry dzień* ('wigilia Trzech Króli'), *Trzech Króli, Trzech Królowie, Trzy Króle* // *święty Jordan, Ordan* (w Kościele prawosławnym i u katolików obrządku wschodniego) // *Młodzianki* // *Matki Boskiej Gromnicznej, Matki Bożej Gromnicznej, Gromnicznej* // *Matki Boskiej Wiosennej, Matki Boskiej Roztwornej, Zwiastowanie Najświętszej Marii Pannie, Zwiastowanie Najświętszej Maryi, Zwiastowanie, bocianowe święto* // *karnawał, miśnice, mięsopusty, zapusty* // *thusty czwartek* // *kródkki, kusak, kusaki, maslennaja niedziela, miasnycia, ostatki, ostatki zapustne, przedpoście, szalone dni, zakudy, zapusty* // *Zapustna Niedziela* ('niedziela przed Popielcem'), *zapustny wtorek, bogaty wieczór* ('ostatni wieczór karnawału') // *Post, Wielki, Wielgi Post, Popielcowa Środa, Popielec, Wstępna Środa* // *dyspensa, półpost, półpostu, półpoście, przebijanie postu, przelamanie postu, śródpoście* // *Sucha Niedziela (I), Czarna Niedziela (II), Śródpostna Niedziela (III), Kwietna Niedziela, Kwietna, Niedziela Palmowa, Palmowa Niedziela, Palmowa, Niedziela Wierzbowa, Wierzbna, Werbnica* // *Wielki, Wielgi Tydzień, Palmowy Tydzień, Wielka Środa, Święte Dni, Triduum Paschalne, Wielki Czwartek, Bogaty Czwartek, Wielki, Wielgi Piątek, Wielka Piątница, Wielka, Wielga Sobota* // *Święta Wielkanocne, Wielkanocne Święta, Wielkanoc, Wielganoc, Paska, święta kielbasiane, święta jajeczne* // *Wielki Dzień, Niedziela Wielkanocna, Wielkanocna Niedziela, Niedziela Zmartwychwstania, Wielka, Wielga Niedziela, Poniedziałek Wielkanocny, Wielki, Wielgi Poniedziałek, lany poniedziałek, świętego leja* // *Przewodni Tydzień, Niedziela Przewodnia, Przewodnia, Przewody, niedziela pi-sankowa* // *Krzyżowe Dni, Męka Boża* ('trzy dni przed Wniebowstąpieniem'), *Wniebowstąpienie* // *sucha środa* ('środa w czwartym tygodniu po Wielkanocy'), *Zielona Sobota* ('sobota przed Zesłaniem Ducha Świętego'), *Zielone Świątki, Świątki, Zielone Święta* // *Boże Ciało, oktawa Bożego Ciała* ('ostatni dzień oktawy Bożego

porównania zasobów leksykalnych tych dwóch regionów. Kolejność nazw w grupach tematycznych warunkuje kalendarz liturgiczny.

3 Znak // oddziela zbiory nazw odnoszących się do poszczególnych okresów liturgicznych, świąt, nabożeństw, pieśni, zwyczajów, rekwizytów itp.

Ciała'), wianeczki, wiankowy czwartek, zielony czwartek // dzień kupałny, Iwana Kupajła, kumpaleczka, kupalnocka, kąpała, noc świętojańska, sobótka, sobótki // Jagodna (2 lipca, święto Nawiedzenia NMP), Szkaplerzna, Szkaplerna (16 lipca), Wniebowzięcie Matki Boskiej, Najświętszej Marii Panny, Matki Bożej Kwietnej, Matki Boskiej, Bożej Zielnej, Zielnej // Matki Boskiej Siewnej, Siewnej (8 września) // Wszystkich Świętych, Święto Zmarłych, Pominalnica, Zaduszki, Zaduszny Dzień, Dzień Zaduszny // Suche Dni ('dawniej kwartalne dni postu ścisłego (środa, piątek, sobota) na początku każdej pory roku') // świętej Agaty, Agnieszki, Barbary, Katarzyny, Łucji, Zofiji, świętego Andrzeja, Antoniego, Bartłomieja, Błażeja, Eliasza, Grzegorza, Jana (27 grudnia i 24 czerwca), Józefa, Krzysztofa, Marcina, Marka, Michała, Mikołaja, Piotra, Piotra i Pawła, Stanisława, Wojciecha.

Nabożeństwa, pieśni związane z kalendarzem liturgicznym, zbiory tych pieśni: rorata, roraty, posty // pasterka // czterdziestogodzinne nabożeństwo, Droga Krzyżowa, Stacje, Gorzkie Żale // rezurekcja, rezurekcje // majowe, majówka, nabożeństwo czerwcowe, czerwcówka // dunaj ('kolęda zalotna'), kolęda ('pieśń', 'życzenia'), kolęda gospodarska, kolęda zalotna, pastorałka, szczodrywka, hohoty, kantyczka ('zbiór kolęd').

Zwyczaj, ich uczestnicy, praktyki obrzędowe:

opłatek ('spotkanie przed Wigilią') // łamanie się opłatkiem, łamać się opłatkiem // chodzenie na kurki, po kolędzie, z bocianem, z buńką, z gwiazdą, z pochwolnym, z węzem, z żurawiem, chodzić po dunaju, chodzić z baranem, z koniem, z kozą, z kozłem, z szopką, z turoniem, kolędowanie z gwiazdą, z koniem, z kozą, dunajowanie // chodzenie z lelijką, z niebem, chodzić po polazie (26 grudnia) // święcenie owsa (26 grudnia) // koza ('noworoczny zwyczaj zabaw i żartów związany z przebieraniem się i naśladowaniem kozy') // chodzenie na podłazy, po szczodrakach, święcenie kredy (6 stycznia) // hohoty ('kolędowanie na przełomie starego i nowego roku') // kolędować ('chodzić po kolędzie', 'śpiewać kolędy'), kolęda, kolędowanie ('chodzenie grup kolędniczych w okresie Świąt Bożego Narodzenia'), szczodrowanie // wyganianie starego roku, wyganiać stary rok, wymiatanie biedy // kolęda ('wizyta duszpasterska') // kolędnice ('dziewczęta, które chodziły po kolędzie w Trzech Króli'), kolędnicy, kolędniki, kolędziarze, dunajnicy, herody, polaźniki, podłaźniki, szczodraczki, szczodraczki, szczodracze // brodacze ('kolędnicy odwiedzający domy w trzy ostatnie dni grudnia'), drabcy, droby (1 stycznia), przebierańce ('kolędnicy odwiedzający domy po święcie Trzech Króli') // przebieraniec, drob, dziad, kusak, zapust // herody, wesele krakowskie, jasełka // bakus, kruk ('zabawa na zakończenie karnawału') // suchy post, szczery post, ścisły post ('wstrzymywanie się od jedzenia tłustych potraw w Wielkim Poście') // ubożęta ('dobre duszki odwiedzające domy w Wielki Czwartek') // wyrzucać post (w Wielki Piątek), święcenie wody // straż, warta, turki // święcenie, święcenie jajek, święcenie pokarmów // bębnienie // wielkanocne śniadanie, śniadanie wielkanocne // emaus, meus ('wychodzenie do lasu w Poniedziałek

Wielkanocny i zabawa tam'), *taratona* ('obchodzenie cerkwi w Poniedziałek Wielkanocny ze śpiewem i pokłonami') // *chachułki* ('zabawa w Poniedziałek Wielkanocny'), *chodzenie po lejokach, po lejusie, po wołoczebnym, z pasyjką, chodzić po dyndusie, po dyngusie, chodzić z gaikiem, wołoczebne* ('kolędowanie wielkanocne, wiosenne'), *chodzić z mazusią* ('na wiosnę, wróżba urodzaju') // *bucanie, bucać, bucać się, gra w jajka, gra w pisanki, kumanie, kumkanie, stukanie, staczki, taczanki, wybitki, zbijanie, zbitki* // *śmigus, śmigus-dyngus, dyngus, lanie, lej, leja, lejek, lejak, lejka, lejus, oblewanie, oblewanka* // *dyndusy, dyndusniki, dyngusie, dyngusy, dynguśniki, jajorze, lejarze, lejosy, śmirusy, śmigusy* ('kolędnicy w Wielkanoc') // *poświęc, obchodzenie pól, obchód, obchód pól, poświęcenie pól, święcenie pól, święcić pole, taczanie jajka, taczać jajko* // *gaik, maik, topienie marzanny, topienie zimy* // *majenie* ('ozdabianie na Zielone Świątki domu, bramy, podwórza zielonym tatarakiem lub gałązkami brzozy', 'zakładanie na Zielone Świątki krowom na rogi gałęzi brzoźowych') // *święcenie zboża* (8 września) // *pominki* ('spotkanie w Dzień Zaduszny połączone z modlitwą za zmarłych') // *andrzejki, andrzejek, jędrzejki, lanie wosku*.

Rekwizyty, akcesoria, uroczysta kolacja wigilijna, pokarmy święcone w Wielką Sobotę, dary:

wieniec, wieniec adwentowy // *świeca roratnia, roratka* // *ligawa, ligawka* ('instrument używany w adwencie i Wielkim Poście') // *opłatek, kolęda* ('kolorowy opłatek dla zwierząt', 'resztki kolacji wigilijnej dla zwierząt'), *kolorowy opłatek, opłatek kolorowy, siano, sianko* // *kolacja, kolacja wigilijna, kolęda, postnik, pośnik, wieczerza, wieczerza wigilijna, wigilia, wigilijna kolacja, wilia, wilija* // *gruca, kucia, kutia, kutyja* // *baba, dziad, kolęda, król, stryj* ('sноп zboża ustawiany w kącie mieszkania w Wigilię') // *pająk, słomianka, podłażnik* ('ozdoba z bibuły i słomy wieszana u sufitu', 'gałąź drzewa iglastego, ubierana jak choinka i wieszana u sufitu'), *podłóżniczka* // *choinka* // *stróż* ('iglaste drzewko stawiane w obejściu, na podwórzu w Wigilię') // *bańka, bombka, bombeczka, gwiazda, języki, kolczatki, lalki, łańcuch, łańcuszek, szpic, czub, światy, świeczki, świecznik, włosy anielskie, zimne ognie, złotko, pazłotko* // *stajenka, szopka, żłobek, żłobek* // *kolęda* ('datek dla kolędników') // *krzywy chleb, serodraczek, szczodraczek, szczodrak, szczodranik* ('bułeczka, rogalik lub obwarzanek z makiem wypiekany na Nowy Rok i Trzech Króli, rozdawany dzieciom chodzącym po kolędzie') // *prosfora* ('pieczywo obrzędowe, poświęcane w cerkwi, którym dzielono się jak opłatkiem') // *święcona kreda, święcona sól, sól świętej Agaty, święcony owies, błazejówki* // *bachus, zapust* ('kukły na koniec karnawału') // *stacje* // *krzyżyk* ('ciastko pszenne w kształcie krzyżyka wypiekane w połowie Postu') // *palma* // *kałatawki, klekotki, kołatki* // *kłok* // *ogień święcony, poświęcony ogień, święcona woda* // *jajka kraszane, kraska, kraszane jajco, kraszanka, malowanka, oklejanka, pisanka, pisa, piska, skrobanka, wołoczebne* (*писаć, pisać jajko, kraszać, krasić, malować, pisać pisanek, pisak*), *baranek* // *oświęc, oświęcone, pascha, paska, święcak, święcone, święconka, koszyczek, koszyk*

wielkanocny // *obartuch*, *palonka*, *paska* ('chleb specjalnie pieczony na Wielkanoc') // *mazurek* // *gromnica*, *świeca* // *bociana halopy*, *bocianie łapki*, *bocianowe łapy*, *bociany* ('bułeczki w kształcie bocianich nóg pieczone na Zwiastowanie') // *wołoczebne* ('datki dla żebraków w okresie Wielkanocy') // *baba jaga*, *gaik*, *maik*, *kukła*, *marzanna*, *mazusia* // *maidła*, *maje* ('gałązki brzozone zakładane krowom na rogi w Zielone Świątki'), *wiankowe* ('datek za umajenie krów') // *wianeczki*, *wianki*, *wianuszki*, *zielniki* ('wianki z ziół i kwiatów święcone w ostatni dzień oktawy Bożego Ciała') // *bukiet żniwny*, *kwiatka*, *kwietka*, *kwietna*, *równianka*, *wianek* (24 czerwca, 15 sierpnia), *wiązanka*, *ziele*, *zielnica* ('wiązanka ze zbóż, ziół, kwiatów i owoców święcona w dniu Matki Boskiej Zielnej') // *kukielka*, *podwiczorek*, *gałuszek*, *gomułka* ('specjalne pieczywo na zabawę andrzejkową') // *bałabuch*, *powalka* ('mała bułeczka noszona na groby i dawana ubogim w Dzień Zaduszny') // *baba*, *babka* ('ciasto, które zawsze piecze się na Boże Narodzenie i Święta Wielkanocne'), *kukielka* ('bułeczka, którą piecze się na Święta i na wesele') // *baraban*, *bęben*, *bębenek*, *ligawa*, *ligawka*, *taraban*, *tarambas* ('instrumenty muzyczne używane w roku kościelnym').

W słowniku gwarowym najważniejsze elementy jego struktury to semantyka i informacja o geografii wyrazów. Henryk Friedrich pisał: „Zjawiska językowe wiążą się bardzo ściśle z dziejami swoich terytoriów i to [...] nie z dziejami politycznymi, lecz etnicznymi i osadniczymi” [Friedrich, 1937, s. 3].

Na delimitującą funkcję słownictwa zwracała uwagę w swoich badaniach nad dialektem mazowieckim Anna Kowalska:

Okazuje się często, że granice językowe wyodrębniające poszczególne obszary gwarowe pokrywają się z granicami zasięgów faktów etnograficznych, a także granicami historycznymi, politycznymi, administracyjnymi [Kowalska, 2001, s. 89].

Halina Pelcowa stwierdza, że „zróżnicowane geograficznie nazwy podkreślają tożsamość regionalną i wskazują na jedność (ale nie jednolitość), przedstawiającą się w wielości i różnorodności” [Pelcowa, 2001, s. 98]. O delimitującej funkcji słownictwa związanego z obrzędowością roku kościelnego na Lubelszczyźnie, ale też pośrednio o związkach z innymi regionami, można między innymi wnioskować już na podstawie czternastu map, które znalazły się w X tomie SGL, przedstawiających zasięgi geograficzne nazw wybranych świąt, okresów liturgicznych, zwyczajów, obrzędów, rekwizytów.

Oficjalne nazwy świąt, uroczystości, okresów liturgicznych, nabożeństw, np. *adwent*, *Boże Narodzenie*, *Święta Bożego Narodzenia*, *Gody*, *majówka*, nie pełnią funkcji delimitującej, występują na całym badanym terenie. Z podobną jak na Lubelszczyźnie sytuacją mamy do czynienia również w innych gwarach [Grabka, 2012, s. 126]. Te nazwy są przekazywane przez Kościół katolicki (na omawianym

terenie też prawosławny). Wspólny kod z duchowieństwem podtrzymuje ich zachowanie i trwanie. Na tym tle wyróżniają się na Lubelszczyźnie i w innych gwarach nazwy Niedzieli Palmowej. Wprawdzie na całym terenie Lubelszczyzny notowana jest nazwa zgodna z językiem ogólnym, ale północno-wschodnią część Lubelszczyzny wyodrębniają znane z historii języka nazwy: *Niedziela Wierzbowa*, *Wierzbna* i nazwa powstała pod wpływem gwar wschodniosłowiańskich – *Werbnica*.

Omawiany region delimitują przede wszystkim nazwy zwyczajów, praktyk obrzędowych, akcesoriów, rekwizytów. Zdecydowanie Lubelszczyznę wschodnią wyodrębnia *paska* ('pokarmy święcone w Wielką Sobotę'), ale jednocześnie na całej Lubelszczyźnie, też wschodniej, funkcjonują dwie inne nazwy zgodne z językiem ogólnym: *święcone*, *święconka*. Północną część Lubelszczyzny z kolei wyróżniają *równianka*, rzadziej *zielnica* jako nazwy święconej 15 sierpnia, w święto Wniebowzięcia NMP, wiązanek ziół, zbóż i kwiatów⁴, niewielki obszar koło Hrubieszowa i Krasnegostawu zajmuje zaś *wiązanka*.

Ciekawe są też nazwy gwarowe obejmujące cały teren Lubelszczyzny, np. *pośnik* 'kolacja wigilijna'. Poza Lubelszczyzną *pośnik* występuje też w innych częściach Małopolski, na Mazowszu południowym i wschodnim oraz na Kresach Wschodnich⁵, co podkreśla związki językowo-kulturowe Lubelszczyzny z tymi regionami. Podobnie jest też z *bańką* ('ozdoba choinkowa'). Ta nazwa, zgodna z językiem ogólnym, poza Lubelszczyzną notowana jest też w innych gwarach Małopolski i na Mazowszu południowo-wschodnim. Z kolei *zapusty* ('ostatnie trzy dni karnawału') występują we wszystkich polskich dialektach, ale na Lubelszczyźnie są powszechne. Leksem *kusaki*, nazywający ten sam okres, zwarcie występujący na Lubelszczyźnie, zanotowany został w przyległych gwarach małopolskich, gwarach południowo-wschodniego Mazowsza, na Kresach Wschodnich i jest, jak przywołana wyżej *bańka*, przykładem na wspólnotę kulturową większych regionów.

Ważnym i ciekawym zjawiskiem kulturowych na Lubelszczyźnie jest kołędowanie wiosenne, nawiązujące do takiego bardzo rozpowszechnionego kołędowania przede wszystkim na Białorusi, ale także na Litwie, Łotwie, w niektórych regionach Rosji i Ukrainy [Juzala, 2012, s. 50]. W Polsce wyróżnia się pod tym względem Białostocczyzna, wiosenni kołędnicy pojawiają się również na terenach przylegających do Podlasia [Juzala, 2012, s. 17]. Na Lubelszczyźnie, często w jej części wschodniej, praktykowane jest przywoływane w tym kontekście obchodzenie domów „ze śpiewaniem pieśni o męce i śmierci Pana Jezusa oraz życzeniami dla gospodarza i panny” – *chodzenie po lejokach*, *po lejusie*, *po wołoczebnym*, *z pasyjką*, *po dyndusie*, *po dyngusie*, *z gaikiem*, *z mazusią*, *wołoczebne* [SGL X]. *Wołoczebne*, występujące w północno-wschodniej Lubelszczyźnie w znaczeniu

4 Nazwa *równianka* występuje też na niewielkich obszarach koło Chełma i Janowa Lubelskiego.

5 Dane na podstawie materiałów z kartoteki *Słownika gwar polskich* PAN w Krakowie [KSGP].

‘kolędowanie wielkanocne’, nawiązuje najpełniej do kolędowania na Białorusi, a na terenie Polski – na Białostocczyźnie [SGL X].

Systematyczne lingwistyczne opracowanie słownictwa gwarowego związanego z ludowymi zwyczajami i obrzędami pozwoliłoby wydobyć słownictwo charakterystyczne tylko dla Lubelszczyzny⁶. Należy tu jednak zastrzec, że nie mamy zbiorów materiałów gwarowych, które byłyby gromadzone w sposób celowy z ukierunkowaniem na tę sferę kultury duchowej. W ogólnogwarowym *Słowniku gwar Polski* [SGP PAN] i jego kartotece wiele nazw ma bardzo skromną dokumentację. Może to wynikać z ograniczoności badań albo, jak w przypadku zwyczajów, obrzędów, rekwizytów, co potwierdzają badania etnograficzne, występowania na bardzo ograniczonym terenie, czasem w jednej wsi. Takim przykładem na Lubelszczyźnie są kolędy życzące *dunaje* i związane z nimi *chodzenie po dunaju*, *dunajowanie*, *dunajnicy* [Bartmiński, 1986, s. 80]. Zasięg występowania tego zwyczaju ogranicza się do okolic Biłgoraja (wsie Łukowa i Chmielek) [SGL X]⁷.

Zwyczaje, obyczaje, obrzędy pozwalają człowiekowi znaleźć swoje miejsce w kulturze regionu, kraju, a nawet szerzej – kontynentu, świata. Doroczna obrzędowość i praktyki z nią związane budują wspólnotę, spajają przeszłość z teraźniejszością, pozwalają się porozumieć, określić. Lektura tomu słownika H. Pelcowej gromadzącego słownictwo związane z kulturą duchową wsi, przywodzi na pamięć słowa Gerardusa van der Leeuwa holenderskiego fenomenologa religii: „Świat pierwotny i antyczny, w ogóle świat religijny, nie wie, co to »puste słowa«, »words, words« [...] słowo ma życie i moc, i to moc bardzo osobliwą” [van der Leeuw, 1978, s. 447].

ROZWIĄZANIA SKRÓTÓW

Konwencja 2003 – Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r. (Dz.U. z 2011 r. Nr 172, poz. 1018), <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20111721018> (dostęp: 4.09.2025).

KSGP – Kartoteka *Słownika gwar polskich*, b.r., Repozytorium Cyfrowe Polskich Instytutów Naukowych, <http://rcin.org.pl/dlibra/publication/37156> (dostęp: 20.04.2025).

⁶ Słownictwo gwarowe z okresu od adwentu do zapustów zostało opracowane w monografii *Obrzędowość roku kościelnego w gwarach polskich* [Grabka, 2012]. Okazuje się, że powstające słowniki dostarczają nowe zasoby nazw. Tak jest w przypadku *Słownika gwar Lubelszczyzny*.

⁷ *Dunajowanie* jest zwyczajem do dziś żywym, współcześnie przeżywa swój renesans, zostało wpisane na Krajową Listę Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego w 2020 roku.

- SGL – PELCOWA Halina, 2012–2023, *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. I: *Rolnictwo. Narzędzia rolnicze. Prace polowe. Zbiór i obróbka zbóż*; t. II: *Rolnictwo. Transport wiejski. Rośliny okopowe i paszowe. Gleby i rodzaje pól. Uprawa lnu i konopi. Zbiór siana*; t. III: *Świat zwierząt*; t. IV: *Sad i ogród warzywny. Budownictwo i przestrzeń podwórza*; t. V: *Świat roślin*; t. VI: *Pokarmy*; t. VII: *Odzież i obuwie. Przędzenie lnu i tkanie płótna*; t. VIII: (współaut.: I. Gumowska-Grochot, B. Skórska) *Człowiek i rodzina. Higiena i choroby. Meble, sprzęty i prace domowe*; t. IX: *Przestrzeń wsi. Ukształtowanie powierzchni. Życie społeczne i zawodowe*; t. X: *Obrzędowość i obyczajowość ludowa*; t. XI: *Meteorologia i astronomia. Czas. Kolory*; t. XII: *Czynności – Miały – Uczucia – Cechy i właściwości – Inne. Teksty gwarowe. Indeks haseł*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- SGL X – PELCOWA Halina, 2022, *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. X: *Obrzędowość i obyczajowość ludowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- SGP PAN – *Słownik gwar polskich*, 1977–2023, pod kierunkiem M. Karasia (Źródła, t. I), J. Reichana (t. II–V), J. Okoniowej (t. VI–IX, z. 1), R. Kucharzyk (t. IX, z. 1–t. X), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN, Wrocław – Kraków.

BIBLIOGRAFIA

- CZARNOWSKI Stefan, 2005, *Kultura*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa.
- BARTMIŃSKI Jerzy, 1986, *Kolęda i jej odmiany gatunkowe*, w: J. Bartmiński, Cz. Herbas, red., *Kolędowanie na Lubelszczyźnie*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław, s. 78–84.
- BURSZTA Józef, 1987, *Kultura ludowa*, w: Z. Staszczak, red., *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa – Poznań, s. 195–198.
- FRIEDRICH Henryk, 1937, *Studia nad nosowością Mazowsza*, seria „Biblioteka Prac Filologicznych”, t. 1, Drukarnia Bankowa, Warszawa.
- GRABKA Barbara, 2012, *Obrzędowość roku kościelnego w gwarach polskich. Od adwentu do zapustów*, Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN, Kraków.
- GRABKA Barbara, 2025, *Słownictwo związane z obrzędowością roku kościelnego w „Słowniku gwary orawskiej Józefa Kąsia”*, w: A. Kwaśnicka-Janowicz, R. Przybylska, M. Rak, red., *Gwara i kultura w słowie zapisane*, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków, s. 157–170.
- JUZALA Gustaw, 2012, *Semantyka kolęd wiosennych. Studium folklorystyczno-etnomuzykologiczne*, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa.

- KĄŚ Józef, 2011, *Słownik gwary orawskiej*, t. I–II, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków.
- KĄŚ Józef, 2015–2019, *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. I–XII, Bukowiańskie Centrum Kultury „Dom Ludowy”, Bukowina (t. I–III), Wydawnictwo „Astraia”, Kraków (t. IV), Małopolskie Centrum Kultury SOKÓŁ, Nowy Sącz (t. V–XII).
- KOWALSKA Anna, 2001, *Studia nad dialektem mazowieckim*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej Towarzystwa Wiedzy Powszechnej, Warszawa.
- LEEUV Gerardus van der, 1978, *Fenomenologia religii*, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa.
- PELCOWA Halina, 2001, *Interferencje leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- PELCOWA Halina, 2023, *Dziedzictwo leksykalne wyznacznikiem tożsamości regionu lubelskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.

